

NIEKTORÉ ASPEKTY KULTÚRNEJ, UMELECKEJ A OSVETOVEJ ČINNOSTI MESTA NITRA V ROKOCH 1939 – 1945

Selected Aspects of Cultural Life, Art and Activities for Edification in Nitra from 1939 to 1945

Martin Hetényi

Abstract: *HETÉNYI, Martin. Selected Aspects of Cultural Life, Art and Activities for Edification in Nitra from 1939 – 1945.* Nitra has always been perceived as a town with significant history. Its specific character in the studied period had been shaped by various cultural, artistic, and educational and research institutes. The presence of actors, visual artists, writers, scientists and musicians living in Nitra at the time helped to create the atmosphere where creativity and art flourished. Such a creative and culturally rich milieu stimulated complex intellectual and artistic activity which took place in the town. The article presents selected aspects of cultural life and activities for edification in Nitra from 1939 to 1945.

Key words: *culture, edification, art, the First Slovak Republic, Nitra*

Abstrakt: *HETÉNYI, Martin. Niektoré aspekty kultúrnej, umeleckej a osvetovej činnosti mesta Nitra v rokoch 1939 – 1945.* Vo vedomí širokej verejnosti vystupovala Nitra ako mesto s významnou históriou. Kultúrne, umelecké, vzdelávacie a výskumné inštitúcie jej vtláčili špecifický charakter. Žili v ňom herci, výtvarníci, literáti, vedci, hudobníci, a v tomto meste bolo cítiť veľa tvorivého ovzdušia a umeleckej atmosféry, ktorá vytvorila priaznivé zázemie komplexnejších intelektuálno-umeleckých počinov. Príspevok načrtáva časť aspektov kultúrno-osvetového života mesta v rokoch 1939 – 1945.

Kľúčové slová: *kultúra, osвета, umenie, prvá Slovenská republika, Nitra*

Rozvoj kultúrneho života a snaha o pozdvihnutie vzdelanosti širšej spoločnosti na Slovensku boli po Viedenskej arbitráži determinované predovšetkým medzinárodným vývojom, ako i prístupom politického systému s totalitnými prvkami. Priaznivé okolnosti prispeli k tomu, že éra prvej Slovenskej republiky priniesla okrem pozdvihnutia životnej úrovne veľkej časti obyvateľstva nebývalý progres v kultúrnej sfére života slovenskej majority. Paralelne však bola táto pozitívna stránka sprevádzaná diskriminačným postupom voči niektorým minoritám a určitým skupinám občanov v podobe ich vylúčenia z kultúrneho a hospodárskeho života, ktoré prerástlo do upierania a porušovania ich základných ľudských a občianskych práv a smerovalo až k ich fyzickej likvidácii.

Sledovanie a porovnávanie kultúrnych segmentov spoločnosti má význam pre poznávanie jedinečnosti historického vývoja jednotlivých regiónov i pre komplexné poznanie dejín Slovenska skrz vnímanie širokospektrálnych aspektov politických, hospodárskych, sociálnych, vojenských a iných prvkov.

Obraz kultúrno-osvetového života Nitry nie je možné plasticky predstaviť bez akcentu na prepojenie na štátnu politiku v sledovanom období. Kultúra na Slovensku sa v rokoch 1939 – 1945 inšpirovaná domácimi tradíciami aj vonkajším kultúrnym vplyvom, mala v týchto časoch dominantne kresťanský ráz. Do oblasti kultúry sa logicky premietli kľúčové politické zmeny (autonómia

a neskôr vznik slovenského štátu). Jednou z možností bolo napodobňovanie kultúry nacistického Nemecka, ako sa však ukázalo, táto cesta nebola mimoriadne masívna a v kruhoch umelcov i významných kultúrnych inštitúcií sa presadzovala koncepcia vlastnej kultúry. Reprezentanti slovenskej kultúry primerane verili, že so vznikom nového štátu sa naskytla možnosť (neohraničeného) rozvoja tejto kultúry.¹

Vytriezvenie nastalo po Hitlerovom frapantnom obmedzení suverenity SR po Salzburgu 28. júla 1940, keď sa v slovenskom mocensko-represívnom aparáte posilnili pozície radikálneho germanofilského krídla. V rámci formálnych prejavov lojality k nacistickej veľmoci bolo politicky žiaduce, aby bol v kultúre na Slovensku zdôrazňovaný slovenský národný socializmus. Hoci sa v bežnej politickej praxi počas slovenského štátu neobjavila radikálna diskriminácia tvorcov kvôli ich ideovému zameraniu, neželané trendy boli vytesnené na okraj verejného záujmu. Napríklad oficiálne kritiky moderného umenia na Slovensku odsúdili avantgardné smery medzivojnového obdobia kvôli údajnému skresľovaniu reality, boli označované za dekadentné a degeneratívne. Slovenský štát prebral túto rétoriku od nacistického Nemecka a jeho postojov k avantgardnému umeniu.²

Zahraničná politika Berlína vychádzala v kultúrnej oblasti z troch pilierov: jazykové vzdelávanie, poskytovanie štipendií a rozvíjanie kultúrnej spolupráce s jednotlivými krajinami v nacistickej sfére vplyvu. Úlohou kultúrnych referátov nemeckých vyslanectiev bolo pozorovať kultúrne vzťahy hostiteľskej krajiny s inými štátmi a nenásilnou formou akcentovať dominantné postavenie nemeckej kultúry. Nemeckú sugesciu vo vedeckej a kultúrnej oblasti umocňovali vzájomné bilaterálne kultúrne dohody. Slovenská vláda bola v tomto smere aktívna a už na jeseň 1939 vypracovala návrh takejto kultúrnej dohody. Vzhľadom na to, že ríšske ministerstvo po dlhých mesiacoch napokon vypracovalo vlastné znenie dohody, ktorá mala byť modelom pre budúce zmluvy tohto typu s ďalšími krajinami. Určité výhrady spojené so zriaďovaním nemeckých škôl na slovenskom území spomalili uzavretie dohody, ktorá bola napokon podpísaná až 1. mája 1942 (s účinnosťou od 18. januára 1943). Kultúrne styky medzi oboma štátmi sa však rozvíjali už od roku 1939 prostredníctvom Slovensko-nemeckej spoločnosti, ktorá začiatkom toho roku vznikla v Bratislave. Jej predsedníctvo tvorili predstavitelia radikálneho krídla ľudovej strany a vedenie Deutsche Partei.³ V Nitre bola založená Slovensko-nemecká spoločnosť, ktorej predsedom sa stal notár Pavol Malovec, 19. apríla 1942.⁴

Slovenská vláda sa orientovala na kultúrne styky s krajinami „spriatelennými“ s nacistickým Nemeckom. Živé vzťahy Ministerstvo školstva a národnej osvety, ako aj kultúrne, vedecko-pedagogické a osvetové ustanovizne udržiavali s Talianskom, Bulharskom, Chorvátskom a Rumunskom prostredníctvom udeľovania štipendií vysokoškolákom na štúdium v zahraničí.⁵ Špecifikom boli napäté susedské vzťahy s Maďarským kráľovstvom, v rámci ktorých existovala na oboch stranách skôr snaha obmedziť spoločenskú čulosť národnostných menšín, ich kultúrny život, napokon i menšinové školstvo a bohoslužby v maďarskom jazyku.⁶

Vyhlasenie slovenskej autonómie a vznik samostatného štátu otvorili cestu k vzniku viacerých vedeckých ustanovizní. V decembri 1938 sa kreoval Štátny archeologický ústav v Turčianskom

¹ MAGDOLENOVÁ, Anna. Slovenská kultúra v rokoch 1939 – 1945. In BOBÁK, Ján (ed.). *Slovenská republika (1939 – 1945)*. Martin 2000, s. 142-143.

² KOKLESOVÁ, Bohunka. *V tieni tretej ríše : Oficiálne fotografie slovenského štátu*. Bratislava 2009, s. 28.

³ SCHVARC, Michal – HALLON, Ľudovít. Nemecká politika na Slovensku v rokoch 1939 – 1945. Náčrt problematiky. In SOKOLOVIČ, Peter (ed.). *Život v Slovenskej republike. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov*. Bratislava 2010, s. 260-265.

⁴ Kronika mesta Nitra, 1941, s. 108.

⁵ *Päť rokov slovenského školstva 1939 – 1943*. Bratislava 1944, s. 352.

⁶ HETÉNYI, Martin. *(Zjednotená) maďarská strana na Slovensku 1939 – 1945*. Nitra 2011.

Svätom Martine, v máji 1939 bola otvorená Vedecká spoločnosť pre zahraničných Slovákov. 2. júla 1942 bola zriadená Slovenská akadémia vied a umení (SAVU), ktorá bola podľa zákona č. 135/1942 Sl. z. definovaná ako „...najvyššia kultúrna ustanovizeň; jej úlohou je všestranne zveľadovať rozvoj vied a umení a dobudovať i sústreďovať organizácie slovenskej vedeckej práce a umeleckej tvorby.“⁷ SAVU mala za úlohu rozvoj v 3 odboroch: duchovnednom (teologicko-filozofická, vlastivedná a právna sekcia), prírodovednom (matematicko-prírodná, technická a lekárska sekcia) a umeleckom (sekcia literatúry, hudobno-dramatická a výtvarná).⁸ SAVU v Bratislave bola vrcholnou inštitúciou s celoštátnou pôsobnosťou pre riadenie, základný výskum a trvalú podporu rozvoja v oblasti vedeckej práce a umeleckej tvorby.

Za slovenského štátu vznikli aj ďalšie inštitúcie, medzi nimi Štátny ústav pre slovenskú ľudovú pieseň na Filozofickej fakulte Slovenskej univerzity v Bratislave (1942), Slovenská jazykovedná spoločnosť, Štátna hvezdáreň na Skalnatom plese⁹ a Slovenská galéria v Bratislave (1943). Kreovanie inštitucionálnych základov vedeckého bádania pomáhalo dotvoriť vlastné kultúrne elity.¹⁰

V kultúrno-osvetovej sfére pôsobili na Slovensku už viaceré staršie konfesijné či spoločenské inštitúcie (za zmienku stoja aspoň Spolok svätého Vojtecha v Trnave alebo evanjelický spolok Transcius v Liptovskom Svätom Mikuláši). Značný rozvoj, a to už v medzivojnovom období zaznamenala Matica slovenská, no po roku 1939 sa jej činnosť mnohonásobne zintenzívnila. V roku 1941 sa pri Matici založila Slovenská národná knižnica a Slovenská bibliografická spoločnosť. Matica vyvíjala vedeckú činnosť v ôsmich odboroch: jazykoveda, literatúra, história, národopis, pedagogika, umenie, film, sociológia a prírodoveda. V čase Čigerovho správcovstva, v apríli 1943 vznikol pri Matici účastinný vydavateľský spolok Neografia¹¹, ktorý disponoval najmodernejšími tlačiarňami, vďaka čomu sa rozvíjala matičná edičná činnosť. V danom roku začal vychádzať i Historický zborník Matice slovenskej. Matica ročne vydávala viac ako 200 titulov.¹² Jednou z hlavných dôvodov takéhoto kultúrneho rozmachu bola ekonomická prosperita (v rámci nej i zdroje z arizácie majetkov židovských občanov), ktorá umožňovala nebývalé investície do tohto rezortu.¹³

Kultúrno-osvetovú činnosť vyvíjala aj Slovenská liga, spolok, ktorého ambíciou bola starostlivosť o zahraničných Slovákov. Po vzniku slovenského štátu liga spolupracovala na rozvoji kultúrnych stykov so Slovákami v zahraničí, podpore slovenského školstva a rôznych kultúrnych aktivít s novozaloženou Vedeckou spoločnosťou pre zahraničných Slovákov.¹⁴ Zbor Slovenskej ligy č. 33 pôsobil v Nitre od roku 1922.

Najvyšším ústredným štátnym orgánom pre školskú, kultúrnu a osvetovú oblasť verejného života bolo Ministerstvo školstva a národnej osvety. V primárnej kompetencii tohto orgánu bola „potreba napomáhať a umožňovať, aby kultúrny rozvoj a duchovný pokrok najširších vrstiev národa

⁷ MACHALA, Drahoslav et al. *Zlatá kniha Slovenska. Dokumenty slovenskej štátnosti*. Martin 2013, s. 134.

⁸ ĎURKOVSKÁ, Mária. Kultúra ako jedna z dimenzií spoločenského života v Slovenskej republike v rokoch 1939 – 1945. In SOKOLOVIČ, Peter (ed.). *Život v Slovenskej republike. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov*. Bratislava 2010, s. 248.

⁹ *Päť rokov slovenského školstva*, s. 370 a 374.

¹⁰ ĎURKOVSKÁ, Kultúra ako jedna z dimenzií, s. 248, MAGDOLENOVÁ, Slovenská kultúra, s. 146.

¹¹ Bližšie pozri WINKLER, Tomáš – ELIÁŠ, Michal et al. *Matica slovenská. Dejiny a prítomnosť*. Bratislava 2003. V Neografii sa okrem kníh tlačili aj prvé slovenské bankovky. FREMAL, Karol. Poznámky k činnosti Matice slovenskej v rokoch 1938 – 1954. In MIČKO, Peter et al. *Historické špecifiká stredného Slovenska v rokoch 1939 – 1945*. Banská Bystrica 2009, s. 91.

¹² FREMAL, Poznámky k činnosti, s. 102.

¹³ KAMENEC, Ivan. *Slovenský štát*. Praha 1992, s. 85.

¹⁴ Bližšie pozri LETZ, Róbert. *Dejiny Slovenskej ligy na Slovensku (1920 – 1948)*. Martin 2000.

*napredoval...je usmerňujúcim činiteľom, uskutočňovateľom zásad kultúrnej politiky...*¹⁵ Od júna 1941 sa kultúrno-osvetové oddelenie ministerstva rozčlenilo na päť referátov: 1. organizačný a osvetový, 2. pre vedu a literatúru, 3. pre umenie divadelné, filmové a hudobné, 4. pre ochranu pamiatok a výtvarného umenia a 5. pre tlač, rozhlas a štatistiku. V roku 1944 pretvorilo ministerstvo dovtedajšie kultúrno-osvetové oddelenie pri ministerstve na samostatný odbor pre národnú kultúru a osvetu s tromi oddeleniami: 1. oddelenie pre vedu a umenie, ktorého úlohou bol všeobecný rozvoj vedy a literatúry, literárna produkcia, vedenie autorského registra, evidencia spisovateľských, literárnych spolkov a organizácií, vedeckých spolkov, nakladateľstiev a vydavateľstiev; koncentrovalo sa na organizáciu bibliografického súpisu vtedajšej literárnej produkcie, sledovanie knižného trhu, sociálnu starostlivosť o literárnych umelcov a vedeckých pracovníkov, malo pod drobnohľadom aj divadelníctvo a rozhlas vo forme štátneho dozoru nad všetkými profesionálnymi divadlami na území štátu, národopisný výskum a ochranu pamiatok, 2. oddelenie pre osvetu a ľudovú výchovu sa zaoberalo otázkami národnej výchovy a popularizáciou výsledkov dosiahnutých v oblasti vedy a umenia, 3. oddelenie – organizačné a právne zabezpečovalo spoluprácu s HSLS a s Úradom propagandy v záležitostiach osvetu a ľudovú výchovu, tlačovej cenzúry v školstve, štatistiku a kultúrne styky so zahraničím.¹⁶

Mnohí kultúrni umelci, ktorí prerazili do širšieho odborného povedomia práve v ére prvej Slovenskej republiky, ovládali slovenské umenie ďalšie desiatky rokov, vo výtvarnom umení Martin Benka, Ľudovít Fulla, Miloš Alexander Bazovský a ďalší, v divadle Július Pántik, Elo Romančík, František Dibarbora či Mikuláš Huba. V literatúre to bol veľký slovenský spisovateľ Jozef Cíger Hronský či Margita Figuli. Kultúrny život v tomto období nadväzoval na tradície z predchádzajúceho obdobia, prijímal podnety zo zahraničia, najmä z krajín vojensky angažovaných po boku nacistickej Tretej ríše. Mnohí umelci sa skutočne a vcelku úspešne pričínili o kultúrne pozdvihnutie štátu.

Hoci cieľom tohto exkurzu nie je analýza obsahu umeleckých diel jednotlivých autorov, umelecká tvorba v období slovenského štátu v zásade odrážala ducha svojej doby, neraz bola výrazom sklamaní z osudového zlyhania demokratických mocností v konfrontácii s nacizmom. Najznámejším nitrianskym kritickým umelcom bol nepochybne Janko Jesenský, ktorý sa po zákaze publikovať na protest stiahol z verejného života. Citlivo vnímal prejavy konformity niektorých slovenských spisovateľov, pričom si bol vedomý atmosféry strachu a neistoty.¹⁷ Po vzniku slovenského štátu, s ktorým sa nestotožnil, reagoval vo svojom diele na spoločenské problémy. Jeho politické básne, ktorými kritizoval a parodoval praktiky totalitného slovenského štátu, sa stali súčasťou československého vysielania BBC. Vyšli tam aj v knižnej podobe. Svojimi dielami kritizoval vtedajšie pomery v spoločnosti, zosmiešňoval honbu za titulmi, mamonu, hromadeniu funkcií. V Nitre pôsobil aj známy spisovateľ Rudolf Jašík. V rokoch 1939 – 1940 sa Jašík angažoval v ilegálnej činnosti, za čo bol odsúdený na päť mesiacov väzenia. Ku koncu vojny, keď si plnil vojenskú službu na východnom fronte, ho odsúdili za sabotáž na trest smrti, pred ktorým ho uchránila amnestia. Jeho odpor voči fašizmu sa prejavil aj v posledných dvoch rokoch vojny, kedy bol členom partizánskej skupiny.¹⁸ V roku 1958 vydal svoj najslávnejší román *Námestie svätej Alžbety*, v ktorom sa vracia k vojnovým udalostiam, pričom dej zasadil práve do Nítry.

K predstaviteľom katolíckej moderny patrili Janko Silan. Publikovať začal už ako nitriansky gymnazista v študentských časopisoch. Jeho viaceré zbierky rozvíjali paralelu medzi prírodou

¹⁵ *Päť rokov slovenského školstva*, s. 471-472.

¹⁶ ĎURKOVSKÁ, Kultúra ako jedna z dimenzií, s. 247-248.

¹⁷ JAKSICOVÁ, Vlasta. *Kultúra v dejinách. Dejiny v kultúre. Moderna a slovenský intelektuál v siločiarach 20. storočia*. Bratislava 2012, s. 182-183.

¹⁸ PAŽITNÝ, Anton. *Významné osobnosti Nítry*. Nitra 1998, s. 68.

v okolí Nitry a jeho intímny svetom. Počas druhej svetovej vojny napísal historickú romanizujúcu poému Svätoboj (1942), v ktorej Nitra a Zobor predstavujú symbol celého Slovenska. Prostredníctvom kajúceho sa Svätoplukovho syna Silan vyjadril nádej v lepšie časy. Táto autorka poéma mohla vyjsť až po vojne – podľa spomienok exilového spisovateľa Imricha Kružliaka ju úrady zakázali vydať kvôli zjavnému antinemeckému podtónu. Aj v neskorších zbierkach sa okrem iného vyrovnáva aj so zverstvami druhej svetovej vojny.¹⁹

Nitru pozitívne zasiahli všetky relevantné kategórie a podkategórie umenia. Neobišli ju fenomény vtedajšej doby, akým bola napríklad kinematografia, ktorá obyvateľom mesta ponúkla novú možnosť trávenia voľného času. Silu filmu interferovať široké masy obecnstva patrične pocítila aj politická moc. Pred druhou svetovou vojnou v Nitre pôsobili tri kiná, z nich jedno už počas slovenského štátu svoje poslanie neplnilo. Dosah štátu na premietanie kín nebol zanedbateľný – majitelia mali povinnosť aspoň raz mesačne usporadúvať poučné predstavenie pre školopovinné deti, ako aj premietanie minimálne osem domácich filmov za rok. Premietanie konkrétnych filmov bolo podmienené súhlasom štátnej cenzúry. V nitrianskych kinách sa okrem klasického programu konali aj celoštátne premiéry. V auguste 1943 bol premiérový premietaný v kine Tatra nemecký veľkofilm Germanin a následne film Bajazzo. V tomto období prevládali v kinách nemecké filmy, veľmi časté boli propagandistické filmy z armádneho prostredia²⁰. Premietali sa tiež filmy v maďarskom jazyku, keďže divadelné predstavenia v maďarčine absentovali.²¹

Tradícia nitrianskeho divadelníctva siaha do 18. storočia. V medzivojnovom období v Nitre absentoval profesionálny divadelný súbor, pôsobili tu však ochotnícke súbory. V období prvej Slovenskej republiky sa Nitra dočkala profesionálneho divadelného súboru. V roku 1941 začalo v renovovanom Mestskom divadle pôsobiť Slovenské ľudové divadlo s profesionálnym súborom. Bolo to druhé profesionálne divadlo na Slovensku v tomto období. V súbore pôsobilo 70 členov, dopĺňal ho vlastný orchester, čím sa okrem divadelných hier mohli v repertoári objaviť aj operety.²² Prvým predstavením nitrianskeho divadla bola dráma Antona Prídavka pod názvom Pribina, ktorá sa hrala pri príležitosti dokončenia renovácie divadla 6. septembra 1941 za účasti župana Štefana Hašíka a vládneho komisára Františka Mojta.²³ Okrem spomínaného divadla pôsobil v Nitre aj divadelný súbor Hlinkovej strany. Zo záznamu mestskej kroniky z roku 1941 sa však dozvedáme, že výber predstavení sa nie vždy stretol s pochopením verejnosti: „...*treba spomenúť operetu Raj bohémov, ktorú 15. februára zahral divadelný odbor HS. Hudbu tejto operety zložil nitriansky hudobník Oto Bröckner a libreto napísal prof. Andrej Kostolný. Opereta sa*

¹⁹ PAŽITNÝ, *Významné osobnosti*, s. 132.

²⁰ MIKULÁŠOVÁ, Alena – PALÁRIK, Miroslav. Nitrianske kiná do roku 1945. In PALÁRIK, Miroslav et al. „*Mesto pod mestom*“ (*Dejiny Nitry v školskej praxi*). Nitra 2012, s. 64-66.

²¹ V rokoch 1939 a 1940 miesto absentujúcich divadelných podujatí, na ktoré bola maďarská menšina zvyknutá, čiastočne vypĺňalo premietanie maďarských filmov. V tomto období boli premietnuté na Slovensku najmenej 58-krát, no ani toto kvantum nemohlo byť v pomere k inojazyčným premietaniam vyhovujúce. V Nitre sa v tom čase premietlo 6 maďarských filmov s účasťou spolu 17 421 osôb (zistené podľa počtu predaných lístkov). Štátny archív v Nitre, fond Župný úrad III., šk. 51, č. 1/II-2/ŠB/1940 prez.

²² PALÁRIK, Miroslav. O nitrianskych divadlách. In PALÁRIK, Miroslav et al. „*Mesto pod mestom*“ (*Dejiny Nitry v školskej praxi*). Nitra 2012, s. 101. S divadelníckou tradíciou v Nitre je spätý aj herec a režisér Andrej Bagar, člen zakladateľskej generácie slovenského profesionálneho divadla. V roku 1939 bol ako herec Slovenského národného divadla zatknutý kvôli ilegálnej protifašistickej činnosti. Vo väzení strávil rok a po návrate začal pôsobiť ako režisér v Slovenskom rozhlas v Bratislave pod pseudonymom Ján Minárik. Do Slovenského ľudového divadla v Nitre sa dostal v roku 1942 ako hosťujúci režisér hry Jeana Bradlaises s názvom Štátny zástupca. V roku 1943 v Nitre opäť režíroval hru od Georga Simona Kaufmana Čierna veža. Po vojne sa tento umelec do Nitry viackrát vrátil.

²³ *Kronika mesta Nitra*, 1941, s. 103.

*i páčila, ale pre svoju volnú tendenciu vzbudila taký odpor v určitých kruhoch, že sa proti autorom ba i účinkujúcim vyvinula akcia. Prof. Kostolný bol preložený z Nitry.*²⁴ Kronikár zaregistroval veľkú nespokojnosť verejnosti s repertoárom, ktorý bol údajne mravne nevyhovujúci, aj v roku 1943.²⁵

Tvorba v jednotlivých druhoch umeleckej činnosti bola ideovo pestrá, čerpajúca z národných tradícií, ale otvorená podnetom z európskeho umenia.²⁶ Nitra mala v turbulentnom období slovenských dejín viacero silných osobností, bez ktorých by kultúrny život mesta nebol tak pestrý. Okrem hercov sem možno zaradiť plejádu hudobných skladateľov, maliarov, sochárov, spisovateľov či architektov, ktorí sa prostredníctvom umenia usilovali zhmotniť emočnosť vojnovkej vravy aj osobného života a vyjadriť svoj pohľad na svet. V roku 1939 bolo založené Oddelenie kreslenia a maľovania na Slovenskej vysokej škole technickej v Bratislave. Pôsobili tu profesori Martin Benka a Ján Koniarek a asistenti Ján Mudroch, Jozef Kostka, Maximilián Schurmann a i. Tento fakt poukazuje na to, že viacerí poprední slovenskí výtvarníci nachádzali v pedagogickom pôsobení svoje existenčné zázemie a zároveň sa významne pričínili o vyškolenie novej výtvarnej generácie na Slovensku.²⁷ Sochárstvo v Nitre reprezentovala osobnosť celoslovenského významu Július Bártyfay, ktorý sa po roku 1930 natrvalo usadil v Nitre. K jeho dielam patria viaceré nitrianske pomníky a pamätníky, pričom verejné zákazky dostával nielen v medzivojnovom a povojnovom období, ale aj v rokoch prvej Slovenskej republiky. Svedčí to o benevolencii ľudáckeho režimu k tvorcom, ktorí sa voči politickému daniu tvárili apaticky. Nitra sa môže hrdiť kvalitnými maliarmi, ktorí svoje mesto zviditeľňovali vo svojich dielach – Shraga Weil, Ľudovít Slamka, Maximilián Schurman, Jozef Satin, Edmund Massányi a iní. Edmund Massányi vytvoril po Slovensku mnoho nástenných malieb. Obdiv a podporu získal aj v cirkevných kruhoch. V rokoch 1940 – 1941 pokryl klenbu v piaristickom Kostole svätého Ladislava freskami s námetmi z cyrilo-metodskej a veľkomoravskej histórie. O obnovu tohto kostola sa zaslúžil dolnomestský farský výbor na čele s farárom Michalom Bolečkom. O dva roky vyzdobil aj chrenovský kostol sv. Martina.²⁸

Najznámejší nitriansky hudobný skladateľ a pedagóg Jozef Rosinský od roku 1929 zastával funkciu regenschoriho nitrianskeho katedrálneho chrámu. S katedrálnym zborom naštudoval mnoho významných sakrálnych skladieb, uvádzal aj svoju vlastnú sakrálnu tvorbu. Prostredníctvom chrámových koncertov mala nitrianska verejnosť príležitosť oboznámiť sa s hudobnou tvorbou svetových a slovenských skladateľov. Medzi Rosinského diela inšpirované Nitrou a jej históriou patrí symfonická báseň Nitra, op. 68, Obrázkový orchester pre klavír, opera Prvý vládca (Pribina – pozn. autora), ktorá vznikala v rokoch 1938 – 1957. Takisto sem patrí aj komorná skladba Pri zoborskej studienke. Pribinove slávnosti z roku 1933 ho inšpirovali k jeho rapsodickej fantázii Pribinove slávnosti (1940 – 1941). V jeho tvorbe sa prelína klasická tradícia s romantickou, ktorú obohatil o harmonické prvky hudby 20. storočia a o prvky slovenského hudobného folklóru.²⁹

Jedným zo základných druhov umenia je architektúra. V Nitre pôsobili, prípadne realizovali svoje projektové vízie viacerí progresívni stavitelia a architekti Oscar Singer, Josef Marek, Milan Michal Harminc, Ján Tomaschek. Monumentálne banky, školy, nemocnica, administratívne budovy, sakrálné objekty, rodinné vily i bytové domy v rozmanitých štýloch však Nitru ozdobili už v medzivojnovom období.

²⁴ *Kronika mesta Nitra*, 1941, s. 102.

²⁵ *Kronika mesta Nitra*, 1943, s. 112.

²⁶ Básnici sa inšpirovali symbolizmom, náboženským mysticizmom, surrealizmom či existencializmom. MAGDOLENOVÁ, Slovenská kultúra, s. 149.

²⁷ MAGDOLENOVÁ, Slovenská kultúra, s. 151.

²⁸ *Kronika mesta Nitra 1941*, s. 103.

²⁹ PAŽITNÝ, *Významné osobnosti*, s. 123-124. Bližšie pozri BIELIKOVÁ, Viola – MIŽÁKOVÁ, Helena. *Jozef Rosinský*. Nitra 1988.

Kultúrny život v meste a jeho okolí bol organizovaný prostredníctvom Okresnej kultúrnej komisie, ktorá podliehala Okresnej osvetovej komisii v Nitre.³⁰ Úlohou komisie bolo „vytvorenie nového slovenského človeka, národne uvedomelého, oddaného svojmu národu a štátu.“³¹ Vďaka osvetovým komisiám bolo v tomto období usporiadaných množstvo prednášok, debatných večerov či kurzov.³² Šlo o systematickú propagandistickú a cieľenú ľudovú výchovu v duchu slovenského národného socializmu.

V Nitre sa predovšetkým v prvej etape slovenského štátu konalo mnoho kultúrnych podujatí spojených so štátnymi a cirkevnými sviatkami, pri príležitosti oficiálnych návštev nemeckých štátnych predstaviteľov³³, zjazdov HSLS, či osláv narodenín Tisa a Hitlera. Obdobne sa postupovalo aj pri spomienkových podujatiach, napríklad na výročie úmrtia Milana Rastislava Štefánika 19. apríla 1941 v Katolíckom kultúrnom dome.³⁴ 20. júla sa každoročne konala tradičná púť k zoborskému kláštoru, organizovaná HSLS (len v roku 1943 sa uskutočnila 18. júla), cyklickým podujatím bola vždy 15. augusta mariánska púť. Významnou udalosťou boli oslavy prvého výročia vzniku Slovenskej republiky, ktoré v Nitre začali už 10. marca 1940 odohraním hry *Detvan* od Sládkoviča; 14. marca sa konala slávnostná akadémia. 17. marca prezentovala Hlinkova mládež hru *Zápasiace moci*. Najmohutnejšou udalosťou boli Dožinkové slávnosti, ktoré sa konali 25. augusta 1940 za účasti významných štátnych predstaviteľov – predsedu vlády Vojtecha Tuku, ministra vnútra Alexandra Macha a šéfa Úradu propagandy Karola Murgaša. Tuka predniesol prejav, v ktorom v 14 bodoch predniesol program slovenského národného socializmu. Následne sa konala poľná svätá omša na Starom trhovisku a po nej sa sprievod presunul na Tisovo námestie, kde opäť odzneli prejavy Tuku aj Macha. Neskôr sa slávnosti presunuli na ihrisko AC Nitra, kde sa odohrávala ľudová veselica.³⁵

Slovenská vláda sa už od svojho sformovania na jeseň 1938 pokúšala prostredníctvom prednášok a výučbou slovenských dejín³⁶ systematicky prehĺbiť v pospolitosti „zdravý nacionalizmus, zmysel pre spolupatričnosť, národnú hrdosť a odvahu brániť vzácne hodnoty.“³⁷ O popularizácii tejto témy v masovom meradle svedčí aj fakt, že slovenská vláda v roku 1939 rozhodla o vyhlásení 5. júla, teda dňa, keď si katolícky svet uctieval svätých Cyrila a Metoda, za štátny sviatok. Prvé oslavy sviatku sa konali na viacerých miestach v štáte. V Nitre počas osláv rečnil poslanec a vedúci tlačového odboru Predsedníctva vlády Tido J. Gašpar.³⁸ K rozvoju kultu sv. Cyrila a Metoda

³⁰ Jej nadradeným orgánom bola Ústredná osvetová komisia (od 1. októbra 1941 pretransformovaná na Osvetové ústredie), ktorá pôsobila pri MŠaNO.

³¹ *Nitrianska stráž*, 20. 10. 1940, s. 2.

³² Od júna 1940 sa začal realizovať plán Ústrednej osvetovej komisie v Bratislave, na podnet ktorého všetky kultúrne komisie usporiadali kurz slovenských dejín. V Nitre sa kurzy konali v cukrovare, tabačiarni a hospodárskej škole. Prvý nitriansky debatný večierok v období slovenského štátu bol usporiadaný 16. 10. 1939 v malej dvorane Hlinkovho domu pod záštitou sekretariátu HSLS; na tému *Podmienky konsolidácie pomerov v spoločnosti* prednášal Augustín Marko, školský inšpektor a okresný vodca Hlinkovej mládeže (*Nitrianska stráž*, 13. 10. 1940, s. 1).

³³ Takýmto sviatočným aktom bola oficiálna návšteva Slovenska ríšskeho ministra vnútra Wilhelma Fricka, v rámci ktorej Nitru navštívil 8. 9. 1941. Na vyzdobenom Tisovom námestí ho vítal vládny komisár mesta František Mojto. Minister bol obdarovaný nitrianskym hroznom, zapísal sa do Pamätnej knihy mesta a po obede pokračoval smerom na Trnavu (*Kronika mesta Nitra*, 1941, s. 103).

³⁴ *Kronika mesta Nitra*, 1941, s. 103.

³⁵ *Kronika mesta Nitra*, 1940, s. 98-99.

³⁶ PALÁRIK, Miroslav – ELIÁŠOVÁ, Silvia. Podpora výučby regionálnych dejín v Nitre. Hľadanie alternatívnych prístupov v súčasnom vzdelávaní na základných školách. In *Výuka regionálnych dejín na základní škole*. Plzeň 2014, s. 49-59.

³⁷ *Päť rokov slovenského školstva*, s. 528-529.

³⁸ Slávný deň sv. Cyrila a Metoda na Slovensku. In *Nitrianska stráž*, 9. 7. 1939, s. 1.

prispeli tiež vedecké a novinárske kruhy. Z hľadiska popularizovania témy zohrala značnú úlohu žurnalistika, pričom v zintenzívňovaní frekvencie článkov o solúnskych misionároch nezaostávali ani miestne periodiká.³⁹ Zdôrazňovanie kresťanských národných tradícií vyústilo do propagácie cyrilo-metodskej idey ako špecifickej slovenskej duchovnej orientácie v minulosti a prítomnosti. Dejiskom rozmerých osláv sa Nitra stala 14. a 15. augusta 1943 pri 10. výročí Pribinových osláv. 14. augusta sa konala v Mestskom divadle slávnostná akadémia, na ktorej so svojím prejavom vystúpil poslanec František Hrušovský. Na tieto oslavy prišiel aj prezident Tiso, ktorý mal 15. augusta prejav na nitrianskej Kalvárii. Omšu na Kalvárii celebrol biskup Michal Buzalka. Predpoludním sa konala posviacka okresnej gardistickej zástavy na Tisovom námestí, kde ku gardistom prehovoril minister vnútra Alexander Mach. Počas týchto osláv sa šírili po Nitre letáky, ktorých autori požadovali prinavrátenie Maďarmi zabratého územia.⁴⁰

Dobové dokumenty, tlačoviny a kronika svedčia o tom, že podobné akcie nadregionálneho charakteru za účasti politických a cirkevných hodnostárov neboli v Nitre ako symbolickom meste výnimočné.⁴¹ V posledných dvoch rokoch však kultúrny život mesta upadal v dôsledku častých leteckých poplachov a strachu z ohrozenia životov.⁴²

Organizátori kultúrneho života pripravili Nitranom viacero výstav. Dobové dokumenty zachytili konanie výstavy obrazov akademického maliara Ľudovíta Križana v dňoch 27. novembra až 2. decembra 1940 v Mestskom dome; od 1. do 7. decembra 1940 vystavovala Deutsche Partei zbierku bábik v rámci projektu zimnej pomoci.⁴³ 30. novembra 1941 bola otvorená výstava obrazov akademického maliara Schüleho vo veľkej dvorane Mestského domu.⁴⁴ Od 6. decembra do 11. decembra 1942 mali záujemcovia možnosť v Mestskom dome vzhliadnuť výstavu slovenskej knihy⁴⁵ a o rok neskôr v Živnostenskom dome expozíciu Matičnej knihy. V Hlinkovom dome v decembri 1943 vystavoval svoje diela akademický maliar Jozef Satin. V predvianočnom období roku 1943 sa v Nitre udomácnila aj putovná výstava diel slovenských výtvarníkov.⁴⁶ Do Nitry sa 15. mája 1943 premiestnila aj výstava dráždianskeho múzea hygieny pod názvom Človek – záznak života, pôvodne osadená v Spišskej Novej Vsi.⁴⁷

³⁹ Sv. Cyril a Metod (5. júla). In *Svornosť*, 9. 7. 1939, s. 1; Cyrilometodejská Nitra víta nového biskupa. In: *Svornosť*, 17. 9. 1939, s. 1 – 2; Kriesime starú svoju slávu. Sv. Cyril a Metod. In *Nitrianska stráž*, 7. 4. 1940, s. 2; Kriesime starú svoju slávu. Sv. Cyril a Metod. In *Nitrianska stráž*, 14. 4. 1940, s. 2; Kriesime starú svoju slávu. Sv. Cyril a Metod. In *Nitrianska stráž*, 21. 4. 1940, s. 2; Kriesime starú svoju slávu. Slovensko po páde Veľkej Moravy. In *Nitrianska stráž*, 28. 4. 1940, s. 2.

⁴⁰ *Kronika mesta Nitra*, 1943, s. 112-113.

⁴¹ Z viacerých zmienok na dokreslenie situácie možno spomenúť aspoň časť z nich. 4. júna 1942 usporiadal spolok Živena oslavy na počesť 70. narodenín spisovateľky Ludmily Podjavorinskej. 22. mája 1943 sa v Kultúrnom dome konala Akadémia pre ranených vojakov, na ktorej vystupovali deti zo všetkých nitrianskych škôl a odovzdávali dary raneným vojacom. Analogická akcia pre zranených vojakov sa konala aj v decembri 1943, keď bol prítomný aj minister národnej obrany Ferdinand Čatloš. K vojakom prehovoril aj biskup Karol Kmetko a každý ranený vojak dostal balík s teplým oblečením. 24. októbra 1943 bola usporiadaná akadémia v Mestskom divadle pri príležitosti stého výročia uzákonenia spisovnej slovenčiny a 80. výročia založenia Matice slovenskej. Hostom a rečníkom bol profesor Ján Stanislav. 21. mája 1944 zorganizoval 31. zbor Slovenskej ligy Deň zahraničných Slovákov, ktorú poctil návštevou župan Štefan Haššík (*Nitrianska stráž*, roč. 20, č. 43, s. 2; *Kronika mesta Nitra*, 1941, s. 113).

⁴² *Kronika mesta Nitra*, 1944, s. 119.

⁴³ *Kronika mesta Nitra*, 1940, s. 99.

⁴⁴ *Kronika mesta Nitra*, 1941, s. 104.

⁴⁵ Výstavu otvoril príhovorom predseda Spolku slovenských spisovateľov Valentín Beniak. *Kronika mesta Nitra*, 1942, s. 109.

⁴⁶ *Kronika mesta Nitra*, 1943, s. 113.

⁴⁷ *Nitrianska stráž*, roč. 20, č. 41, s. 2.

Obdobie prvej Slovenskej republiky je považované za fázu dynamického rozvoja kultúrnej, umeleckej a osvetovej činnosti, vedy či športových aktivít, no z hľadiska materiálnej podpory sa tak dialo najmä vďaka dlhodobo neudržateľnej vojnovnej konjunktúre a na úkor vybraných skupín obyvateľov. Takýto prístup k umeleckej tvorbe však nemali národnostné menšiny. Hoci sa po roku 1938 na Slovensku uzákonil rad diskriminačných opatrení smerujúcich k vyradeniu „neslovenského, nepriateľského“ elementu z hospodárskeho a verejného života (najskôr osoby českej, neskôr židovskej a rómskej národnosti).⁴⁸ V kontexte kultúrneho života sa občania židovskej národnosti nesmeli organizovať, zúčastňovať sa verejných zhromaždení, vydávať časopisy, byť redaktormi, vlastniť rádia, fotoaparáty, navštevovať kiná a divadlá. Bol im zakázaný prístup do kaviarní, verejných kúpalísk a parkov. Na území Slovenska Židia nesmeli nijakým spôsobom zverejňovať svoje „duchovné“ (výtvarné, literárne, hudobné, vedecké) produkty.⁴⁹ V Nitre od roku 1940 mali židovskí obyvatelia zakázaný vstup do mestského parku a mestského kúpeľa. Taktiež už nemohli bývať na hlavných uliciach mesta.⁵⁰ Pohnutý život mal nitriansky sochár židovského pôvodu a jeden z najvýznamnejších izraelských výtvarníkov Shraga Weil, ktorý bol v roku 1940 prinútený ukončiť štúdiá a následne skončil vo vojenskom pracovnom tábore v Podolínci. V roku 1942 sa s manželkou zachránili útekom do Budapešti, kde ich istý čas väznili. Do Nitry sa vrátil nakrátko až po vojne. Okrem tohto umelca svetového formátu pochádzajúceho z Nitry boli vyradení z kultúrneho života aj ďalší spisovatelia a herci židovského pôvodu späť s Nitrou, Geza Vámoš či Martin Gregor. Takisto vykázaní z umeleckej oblasti boli aj Česi žijúci na Slovensku.

Kultúrno-spoločenská činnosť vďaka rozvinutej tradícii nepodliehala v porovnaní s inými oblasťami⁵¹ perzekučným tlakom mocensko-represívneho aparátu do tej miery, že by plnohodnotnú prácu na tomto poli znemožnil, skôr naopak, snažil sa prostredníctvom propagácie vlastných cieľov a cielenu inštrumentalizáciou vyťažiť z danej sféry maximum. Kultúrna činnosť na Slovensku patrila k oblastiam najmenej zasiahnutých nacistickým vplyvom. To však neznamenalo, že umelci na Slovensku mohli úplne slobodne a bez obáv vyjadrovať svoje názory a myšlienky. Naopak prichádzalo k perzekúciám tých predstaviteľov kultúry, ktorí sa odmietli umelecky stotožniť so štátnou ideológiou alebo svoje zmysľovanie ostentatívne zverejňovali. Aj mnohí nitrianski umelci svoju nespokojnosť či odlišný postoj vyjadrili pasivitou, akýmiśi odmlčaním sa v literárnej oblasti. Časť z nich prešla k rezistentným silám – na spracovanie tejto problematiky, vyžadujúcej podrobnejší a plastickejší archívny výskum, sa stále čaká.

Vo vedomí širokej verejnosti vystupovala Nitra ako mesto s významnou históriou. Kultúrne, umelecké, vzdelávacie a výskumné inštitúcie jej vtlačili špecifický charakter. Žili v ňom herci, výtvarníci, literáti, vedci, hudobníci, a v tomto meste bolo cítiť veľa tvorivého ovzdušia a umeleckej atmosféry, ktorá vytvorila priaznivé zázemie komplexnejších intelektuálno-umeleckých počínov.

⁴⁸ NAGY, Zoltán – SLNEKOVÁ, Veronika. Nitra v období totality (1939 – 1990). In FUSEK, Gabriel – ZEMENE, Marián (eds.). *Dejiny Nitry. Od najstarších čias po súčasnosť*. Nitra 1998, s. 330.

⁴⁹ LIPTÁK, Lubomír. *Slovensko v dvadsiatom storočí*. Bratislava 2011, s. 193-194.

⁵⁰ NAGY – SLNEKOVÁ, Nitra, s. 330.

⁵¹ Porovnaj napríklad s MIKULÁŠOVÁ, Alena – PALÁRIK, Miroslav. Zásahy politiky do verejného priestoru na príklade premenovania nitrianskych ulíc v rokoch 1938 – 1945. In TOKÁROVÁ, Zuzana – PEKÁR, Martin (eds.). *Človek, spoločnosť, doba. Stretnutie mladých historikov III*. Košice 2014, s. 215-224. TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov 2013, s. 37-44.

SUMMARY: SELECTED ASPECTS OF CULTURAL LIFE, ART AND ACTIVITIES FOR EDIFICATION IN NITRA FROM 1939 TO 1945. Study and comparison of cultural aspects of the society contributes to the understanding of the uniqueness of historical development of concerned regions and it is equally important for the complex understanding of Slovak history in a wide context of political, economic, social, military and other aspects. Cultural life and activities for edification in Nitra in the studied period must be seen in the connection with the policy of the Slovak State. Slovak culture from 1939 to 1945 was primarily shaped by the domestic tradition and also by the foreign cultural influence; and it had predominantly Christian character. Significant political changes (Slovak autonomy and the foundation of the First Slovak Republic) had a strong impact on cultural life at the time. A possible way how to cope with the new political situation was to imitate the culture of the Nazi Germany. It became evident; however, that this idea attracted few followers and the representatives of the influential artistic and cultural circles preferred their own culture. They believed that the foundation of the new state would provide the opportunity for (unlimited) cultural development. All relevant categories and subcategories of artistic activity are well-attested in Nitra in the studied period. Interesting lectures and exhibitions were also organized there. All in all, the period of the First Slovak Republic is considered to be the period of the dynamic development of cultural life, artistic, scientific and sports activities as well as the activities for edification. On the other hand, it needs to be noted that the development was maintained by military prosperity, unsustainable in the long term, and by the worsened situation of specific groups of inhabitants.

doc. PhDr. Martin Hetényi, PhD.

Ústav pre výskum kultúrneho dedičstva Konštantína a Metoda

Filozofická fakulta UKF v Nitre

Štefánikova 67

949 74 Nitra

mhetenyi@ukf.sk